"आमाशयस्थे कफवातरोगी
पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी।
भवेत् समुद्धस्तशिरोऽङ्गरुट्को
विलूनपक्षश्च यथा विहङ्गः॥"

समुद्धस्तशिरोरुहः केशाः अङ्गरुहि च रोमाणि यस्य सः। एतदपि लिङ्गं पक्वाशयस्थे दूषीविषे बोद्धव्यम्। स्थिरं रसादिष्वथ तद्यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान्। तत् दूषीविषम्। यथोक्तान् सुश्रुते व्याधिसमुद्देशीयोक्तान्। *। दूषीविषस्य प्रकोपसमयमाह।

"कोपन्तु शीतानिलदुर्दिनेषु
जात्याशु पूर्व्वं शृणु तस्य रूपम्॥"*॥

कुपितस्य तस्य दूषीविषस्य पूर्व्वरूपमाह।

"निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च
विश्लेषहर्षावथवाङ्गमर्दः॥"

विश्लेषः गात्रशैथिल्यम्। हर्षः रोमाञ्चः। *। रूपमाह।

"ततः करोत्यन्नमदाविपाका-
वरोचकं मण्डलकोटजन्म।
मांसक्षयं पाणिपदाक्षिशोथं
मूर्च्छां तथा च्छर्द्दिमथातिसारम्॥"

दूषीविषं श्वासतृषौ ज्वरांश्च कुर्य्यात् प्रवृद्धिं जठरस्य चापि। अन्नमदः अन्ने भुक्ते पूगफलेनेव मदः अविपाकः। *। अन्नस्य दूषीविषभेदेन विकारभेदमाह।

"उन्मादमन्यज्जनयेत्तथान्य-
दानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम्।
गाद्गद्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं
तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान्॥"

अन्यत् दूषीविषम्। तांस्तान् विकारान् विसर्पविस्फोटादीन्। *। दूषीविषस्य निरुक्तिमाह।

"दूषितं देशकालान्नं दिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः।
यस्मात् संदूषयेद्धातुं तस्मात् दूषीविषं स्मृतम्॥"

देशः अनूपादिः। कालो दुर्दिनादिः। अन्नं कुलत्थतिलमसुरादि। धातुदूषकत्वाद्दूषीविषम्॥ *॥ दूषीविषस्य साध्यत्वादिकमाह।

"साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोषितम्।
दूषीविषमसाध्यं स्यात् क्षीणस्याहितसेविनः॥"

कृत्रिमं विषं द्विविधम्। एकं सविषं दूषीविषसंज्ञम्। अपरमविषं तदेव गरसंज्ञम्। तथा च काश्यपसंहितायाम्।

"संयोगजञ्च द्विविधं द्वितीयं विषमुच्यते।
दूषीविषन्तु सविषमविषं गर उच्यते॥"

संयोगजं कृत्रिमं विषम्। द्वितीयं स्वाभाविकात्। तच्च द्विविधम्। *। तत्र दूषीविषमभिधाय गरं दर्शयितुमाह।

"सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदरजोनानाङ्गजान् मलान्।
शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान्॥"*

गरकार्य्यमाह।

"तैः स्यात् पाण्डुकृशोऽल्पाग्निर्ज्वरश्चास्योपजायते।
मर्म्मप्रधमनाध्मानं हस्तयोः शोथसम्भवः॥
जठरं ग्रहणीरोगा यक्ष्मा गुल्मः क्षयो ज्वरः।
एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेर्लिङ्गञ्च जायते॥"

तैर्गरैः स्वेतरजःप्रभृतिभिः। ज्वरश्चास्योपजायत इति अपाकात्। मर्म्मप्रधमनं मर्म्मव्यथाम्। क्षयो धातुक्षयः॥ *॥ लूतानां जन्तुविशेषाणामुत्पत्तिं संख्याञ्चाह।

"यस्माल्लूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदबिन्दवः।
तेभ्यो जातास्ततो लूता इति ख्यातास्तु षोड़श॥"

तत्र सुश्रुतः।

"विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिदृषिसत्तमम्।
वशिष्ठं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल॥
कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेदबिन्दवः।
अपतन्दर्शनादेव ह्यधस्तात्तीव्रवर्च्चसः।
लूने तृणे महर्षेस्तु धेन्वर्थे सम्भृतेऽपि च॥
ततो जातास्त्विमे घोरा नानारूपा महाविषाः।
तासामष्टौ कष्टसाध्या वर्ज्यास्तावन्त्य एव हि॥

तत्र तृणमण्डलाप्रभृतयोऽष्टौ कष्टसाध्याः। सौवर्णिकाप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः॥*॥ तासां सामान्यानां दंशलक्षणमाह।

"ताभिर्दष्टे दंशकोप्यः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदोषजाः॥
पिड़का विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च।
शोथो महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा॥
सामान्यं सर्व्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम्।"

दंशकोप्यः दंशमध्ये पूतिभावः।

"दंशमध्ये तु यत् कृष्णं श्यावं वा जालमावृतम्॥
दग्धाकृति भृशं पाकं क्लेदशोथज्वरान्वितम्।
दूषीविषाभिर्लूताभिस्तं दष्टमिति निर्द्दिशेत्॥"

सौवर्णिकादयोऽष्टावसाध्याः प्राणहरास्तासां लक्षणमाह।

"शोथः श्वेता सिता रक्ता पीता वा पिड़का ज्वरः।
प्राणान्तिको भवेद्दाहः श्वासहिक्का शिरोग्रहः॥"

आखुदूषीविषलक्षणमाह।

"आदंशाच्छोणितं पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽरुचिः।
लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषार्द्दिते॥"

प्राणहरमूषकविषकार्य्यमाह।

"मूर्च्छाङ्गशोथवैवर्ण्यं क्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः।
शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्द्दिश्चासाध्यमूषकात्॥"

अङ्गशोथोऽत्र मूषकाकारो बोद्धव्य इति तन्त्रान्तरे॥ *॥ कृकलासदष्टस्य लक्षणमाह।

"शोथस्य कार्य्यमथवा नानावर्णत्वमेव च।
मोहोऽथ वर्च्चसो भेदो दष्टस्य कृकलासकैः॥"

वृश्चिकविषस्य लक्षणमाह।

"दहत्यग्निरिवादौ च भिनत्तीवोर्द्ध्वमाशु च।
वृश्चिकस्य विषं याति पश्चात् दंशोऽवतिष्ठते॥"

असाध्यवृश्चिकदष्टस्य लक्षणमाह।

"दष्टोऽसाध्यैस्तु हृद्घ्राणरसनोपहतो नरः।
मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्त्तो जहात्यसून्॥"

असाध्यैर्वृश्चिकैस्तेषामेवानुवृत्तेः। हृदादिषूपहतः हृदादिकार्य्यरहितो भवति। अत्यर्थं वेदनार्त्त इत्यन्वयः॥ कणभदष्टस्य लक्षणमाह।

"विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्द्दिरथापि च।
लक्षणं कणभैर्दष्टे दंशश्चैवावशीर्य्यते॥"

कणभः कीटविशेषः॥ उच्चिटङ्गदष्टस्य लक्षणमाह।

"कृष्णरोमोच्चिटङ्गेन स्तब्धलिङ्गो भृशार्त्तिमान्।
दष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते॥"

कृष्णरोमा अधिकतरकृष्णरोमा। उच्चिटङ्गश्चीटाकीटविशेषः॥ *॥ सविषमण्डूकदष्टस्य लक्षणमाह।

"एकदंष्ट्रार्द्दितः शूनः सरुजः पीतकः सतृट्।
सनिद्रश्छर्द्दिमान् दष्टो मण्डूकैः सविषैर्भवेत्॥"

एकदंष्ट्रार्द्दितः स्वभावादेकयैव दंष्ट्रया दष्टो भवति॥ *॥ मत्स्यविषस्य कार्य्यमाह।

"मत्स्यास्तु सविषाः कुर्य्युर्दाहं शोथं रुजं तथा॥"

जलौकोविषकार्य्यमाह।

"कण्डूशोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः।"

कुर्य्युरिति शेषः॥ *॥ गृहगोधिकाविषकार्य्यलक्षणमाह।

"विदाहं श्वयथुं तोदं प्रस्वेदं गृहगोधिकाः।"

कुर्य्युः। इति शेषः॥*॥ शतपदीविषकार्य्यमाह।

"दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्य्यात् शतपदीविषम्।"

शतपदी गिजाइ इति लोके॥*॥ मशकविषकार्य्यमाह।

"कण्डूमान् मशकैरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः॥"

असाध्यमशकलक्षणमाह।

"असाध्यकीटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम्।"

असाध्यकीटसदृशं असाध्यैः कीटैर्लूताभिः कृतं यत् क्षतं तत्सदृशवेदनम्॥ *॥ मक्षिकादंशस्य लक्षणमाह।

"सद्यःसंस्राविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता।
पिड़का मक्षिकादंशे तासान्तु स्थगिकाशुहृत्॥"

तासामित्यादि। तासां सुश्रुतोक्तानां षण्णां मक्षिकाणां मध्ये स्थगिकानाम्नी शीघ्रं प्राणं हरतीत्यर्थः॥ व्याघ्रादिविषाणां कार्य्यमाह।

"चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्व्वा नखैर्दन्तैश्च यत् क्षतम्।
सूयते पच्यते तत्तु स्रवते ज्वरयत्यपि॥"

चतुष्पाद्भिर्व्याघ्रादिभिः। द्विपाद्भिर्वनमानुषादिभिः। सूयते सूनं भवति॥*॥ विषोज्झितस्य लक्षणमाह।

"प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थधातु-
मन्नाभिकामं सममूत्रविट्कम्।
प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं
वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम्॥"

प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थदोषं शेषं सुगमम्॥ *॥